

Анарбаева Г.А.

**СОВЕТ МЕЗГИЛИНДЕ XIX КЫЛЫМДЫН 70-ЖЫЛДАРЫНДАГЫ
ФЕРГАНА КЫРГЫЗДАРЫНЫН АЗАТТЫК КҮРӨШТӨРҮН ИЗИЛДӨӨНҮН
АБАЛЫ**

Анарбаева Г.А.

**СОСТОЯНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ
ФЕРГАНСКИХ КЫРГЫЗОВ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД 70-Х ГОДОВ XIX ВЕКА**

G. A. Anarbaeva

**STUDY LIBERATION MOVEMENTS FERGANA KYRGYZ SOVIET ERA THE 70S
OF THE XIX CENTURY**

УДК: 07.00.02 (575.2)

Бул макалада Совет мезгилинде XIX кылымдын 70-жылдарындагы Фергана кыргыздарынын азаттык үчүн күрөштөрү таасирдүү роль ойногонун, көрүнүктүү орунду ээлегендиги маалыматтарга таянуу менен берилет.

Негизги сөздөр: тарыхнаама, революция, реакциячыл, антиорусчул, феодалдык-улутчул.

В этой статье проводится анализ освободительной борьбы Ферганских кыргызов XIX в 70-х годов, который играл значительную роль в советское время.

Ключевые слова: историография, реакционный, антирусский, национально-феодалное.

This article refers to the kyrgys Fergani XIX 70-y. who played a significant role in soviet times. Also given his, the role of in his haste relies on information froms examples.

Key words: historiography, reactionary, anti-russian, national-feudal.

XIX кылымдын 70-жылдарындагы фергана кыргыздарынын азаттык күрөштөрүн изилдөөгө байланышкан эмгектер совет тарыхнаамасында 20-жылдарда эле башталган. Бул маселеге түздөн-түз көңүл бурган биринчи окумуштуу П.Галузо болгон. 1929-жылы жарык көргөн “Национально-освободительное движение в Средней Азии. “Революция в Средней Азии” деген китебинде 1875-76-жылдардагы Орус империясына каршы элдик кыймылды “революция” катары баалаган жана Фергана тургундарынын орус колониализмине каршы күрөшүнүн маңызына туура баа берген. [1.Галузо П.Г.: 1929-107-108-бб.]

Ал мезгилдеги азаттык күрөштөрүнүн негизги лидери болуп эсептелген Искак Асан уулу Полот хандын жетектеген көтөрүлүшүнө сересеп салган советтик алгачкы окумуштуулар С.Павлов менен М.Рабинович болгон. Бул эки изилдөөчү 1936-жылы “Борьба классов” деген коммунисттик маанайдагы журналда жарык көргөн “Кокандское восстание (1875–76 гг.)” деген эмгегинде Түштүк Кыргызстандын Орусияга каратылышын, 1873–76-жылдардагы элдик кыймылды туура баалап, өзгөчө Искак Асан уулу Полот ханды чыныгы эл уулу катары баалашкан [2.Павлов С. Рабинович М. -47–56-беттер]. Бул авторлордун эмгеги “согушчан марк-

сизмдин таптык келишпес карама-каршылыгы” жөнүндөгү концепциясынын духунда жазылганы менен, анын айрым жыйынтыктары азыркы тарыхнааманын пикирлерине окшош.

1940-жылдарда Кыргызстандын белгилүү археологу А.Н.Бернштам да 1873-76-жылдардагы элдик кыймылга көңүл бөлгөн. Ал СССРдин Илимдер академиясынын ошол кездеги кыргыз филиалынын Кабарларынын 1942-жылкы санында жарыяланган “Историческое прошлое киргизского народа” деген мазмундуу макаласында, Курманжан датка жана анын балдарынын 1876-жылдын жаз-жайларындагы генерал М.Д.Скобелевдин жазалоочу отрядына каршы аракеттерин прогрессивдүү деп баалаган [3.Бернштам А.Н.:1942- 24–25-бб].

Негизинен 1950-жылдарга чейинки жарык көргөн айрым фундаменталдуу эмгектерде, маселен, 1949-жылы жарык чыккан СССР дин тарыхында [4.История СССР: 1949.–Т.2.–с-58.]; ошондой эле 1947-жылы чыккан Өзбекстандын тарыхында [5.История народов Узбекистана:1947-Т.2-С.244.], советтик көрүнүктүү тарыхчы Н.Н.Яковлевдин Орто Азия элдеринин XIX кылымдын орто чениндеги коомдук саясий абалына изилдеген эмгегинде [6.Яковлев Н.Н. М.,1946.] 1873-1876-жылдардагы окуяларды улуттук-боштондук мүнөзүндөгү күрөштөр деген пикирлер айтылган.

Бирок, 1950-жылдан баштап, Азербайжан Коммунисттик партиясынын Борбордук комитетинин биринчи катчысы М.Д.Багировдун Шамилдин көтөрүлүшүнө карата жазылган коммунисттик идеологиянын табитиндеги чуулгандуу макаласы [7.Багиров М.Д.: 1950.–№ 23].”Большевик” журналына 1950-жылы жарыялангандан кийин 1870-жылдардагы Түркстан элдеринин азаттык күрөштөрүнө карата көз караш кескин өзгөргөн. Аталган журналга чыккан расмий макалалар коомдук илимдердин баарына багыт берүүчү жобо катары кабыл алынып келгендиги маалым эмеспи [8.Усенбаев К.:1997.–11-октябрь]. Ошондуктан Шамилдин кыймылынын “реакциялуу” деп саналышы ушундан кийин Орто-Азиядагы болуп өткөн 1873-76, 1898, 1916-жылдардагы зор элдик кыймылдарды терс жагдайда

кароого көптөгөн окумуштууларды айландырган кириптер кылган.

Мисалы, кыргыз тарыхнаамасынын ири өкүлү болуп саналган көрүнүктүү окумуштуу-тарыхчы Кушбек Үсөнбаев 1997-жылы эгемендүү Кыргызстандын мезгилдүү басма сөзүнүн биринде жарыяланган макалаларынын биринде 1873-76-жылдардагы элдик кыймыл жөнүндө 1950-жылы эле Ташкентте даярдалган кандидаттык диссертациясын идеологиялык күчтөр коргоого жибербестен токтотуп, иш жүзүндө башка темадагы кол жазма менен 1954-жылы гана кандидаттык диссертация жактоого сунушталгандыгын белгилеп кетет [9. Үсөнбаев К.:1997.–11-октябрь]. Окумуштуу ошондой эле 1853-жылдын 12–16-майында Фрунзеде ”XIX–XX кылымдын башындагы Кыргызстандагы улуттук кыймылдардын мүнөзү жөнүндөгү маселе боюнча Москванын, Ленинграддын жана союздук республикалардын тарыхчыларынын катышуусу менен болуп өткөн илимий конференцияда” 1873–76-жылдардагы элдик кыймылдын эки этабы тең прогрессивдүү болгон деген пикири борбордон келген окумуштуу А.В.Пясковскийдин катуу ”сынына” кабылгандыгын, ошого байланыштуу тоталитардык режимдин торуна түшүп калуу коркунучунан Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук комитетинин ошол кездеги биринчи катчысы И.Разаковдун кийлигишүүсү менен гана сакталып калгандыгын оозеки эскерип кеткендигин азыркы белгилүү тарыхчы, К.Үсөнбаевдин окуучусу Т.Кененсариев белгилейт.

Коммунисттик, таптык идеологиянын капшабы менен совет тарыхнаамасынын бир катар өкүлдөрү, ошентип, 1875-76-жылдардагы элдик кыймылды, айрыкча анын экинчи мезгилин ”реакциячыл”, ”антиорусчул”, ”феодалдык-улутчул” кыймыл, ал эми анын жетекчиси Искандар-Полот ханды ”реакциячыл фигура” болгон деп түшүндүрүүгө аракеттенишип келген [10.Пясковский А.В.:1954.– 22–28-беттер].

”Сенектик күчөп турганда,– деп жазат К.Үсөнбаев, – улуттук-боштондук күрөшү жокко чыгарылып, кыргыз эли кой оозунан чөп албаган кудайы момун, бар жеткени колониялык эзүүнүн бугасы болууга араң жараган мажүрөө калк катары мүнөздөлүп калган. Анын эркин мүнөз салттары изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып, адис тарыхчыларга 1873–76-жылдардагы Кокон көтөрүлүшүнүн реакциячыл жана элге жат маңызы жөнүндөгү натуура жана негизсиз ой-жоруулар таңууланган” [11. Үсөнбаев К. :1989.–23-октябрь].

Жогорку факторлорго байланыштуу 50-жылдардан ушул убакка чейин окумуштуулар али 1873-76-жылдардагы элдик кыймыл, анын доорлорго бөлүнүшү, кыймылдаткыч күчтөрү жана тарыхый мааниси жөнүндө толук бир пикирге келише электигин белгилей кетүү зарыл. Маселен, 1873-76-жылдардагы элдик кыймылдын мезгилдерин аныктоо маселесин алып көрөлү.

1873–76-жылдардагы элдик кыймылды мезгилге бөлүштүрүү аракети 30–50-жылдарда эле жасалган. Мисалы М. Рабинович менен С.Павлов 1873-74 жана 1875-76-жылдардагы окуяларды бири-бирине байланышы жок кыймылдар катары карашкан. К.Үсөнбаев Кыргызстандын тарыхы боюнча алгачкы академиялык басылыштын макетинде аталган эки окуяны эки этаптан куралган бир эле процесс деп, бирок, 1953-жылкы Фрунзедеги тарыхчылардын конференциясында А.В.Пясковскийдин таасиринде 1875-76-жылдардагы кыймылды 1873-74-жылдардагы кыймылдын мүнөзүнө карама-каршы турган өзүнчө реакциялуу кыймыл болгон деген тыянак чыгарууга аргасыз болгон. [12.Усөнбаев К: Фрунзе, 1954.–46-бет].

А. Хасанов 1959-жылы чыккан эмгегинде 1873–76-жылдардагы кыймылдарды бири-биринен эволюциялуу жол менен өнүккөн эки этап катары карап, бирок биринчи этапты прогрессивдүү дегени менен, экинчи –1875-76-жылдарды камтыган этапты прогрессивдүү, боштондук да, ошол эле учурда реакциячыл, феодалдык-монархиялык да элементтери бар кыймыл болгон деп эсептеген [13.Хасанов А.Х.:1959. –56–109-бб].

Өзбек тарыхчысы Х. Бабабеков 1873–76-жылдардагы элдик кыймылды ”Пулат хандын көтөрүлүшү” деп атап, аны төмөнкү мезгилдерге бөлгөн:

- 1) Көтөрүлүштүн башталышы (1873-жыл);
- 2) Көтөрүлүштү отурукташкан калктын колдошу (1874);
- 3) Жалпы элдик көтөрүлүш (1875-жылдын мартынан август айына чейин); элдик-боштондук кыймылдын башталышы (1875-жылдын августунан сентябрга чейин);
- 4) Жалпы элдик боштондук кыймыл (1875-жылдын сентябрынан 1876-жылдын мартына чейин);
- 5) Элдик-боштондук кыймылдын жыйынтыктоо этабы (1876-жылдын март-сентябры). [14.Бабабеков Х.Н.: 1990– 83–110-беттер].

Азаттык күрөштөрүнүн лидерлерине, башкача айтканда кыргыз тарыхый инсандарына 20-50-жылдарда салыштырмалуу аз көңүл бөлүнсө да, белгилүү деңгээлде алар жөнүндө бир топ пикирлер болгондугу тарыхнаамада маалым.

Мисалы: П. Галузо, С. Павлов,

П. Рабинович, А.Н. Бернштам сыяктуу окумуштуулардын жогор жакта айтылган эмгектери мисал боло алат. Ошондой эле ошол кездеги курч жана жаш окумуштуулар деп саналышкан Б.Ж. Жамгырчинов [15.Джамгерчинов Б.Д.:–111-130-бб.] менен С.М. Абрамзон [16.Абрамзон С.М.:1946–22–25-беттер] сыяктуу тарыхчылар өз эмгектеринде Ормон, Үмөтаалы, Балбай, Курманжан датка, Мадалы эшен сыяктуу инсандарды оң образда көрсөтүшкөн. Бирок, 50-жылдардын аягынан баштап инсан таануу багыты солгундап кеткен. Элибиздин белгилүү инсандары негизинен оокаттуу катмардан болгондугуна байланыштуу кыргыз тарыхнаамасындагы таптык көз караштын толук үстөмдүк кылышы,

”эзүүчү таптын өкүлдөрү” катары, аларды окумуштуулар тарабынан иликтөөгө алдырган эмес.

Ошондой болсо да Искак Асан уулу Полот ханды алып көрөлү. Ал жөнүндө алгачкы маалымат орус колонизаторлорунун 1873-76-жылдардагы отчетторунда эле кездешет. Бирок, алар белгилүү гана адамдардын колунда болуп, окурмандарга жеткен эмес. Андыктан, Искак жөнүндө бирден-бир даректүү жазма Н.П. Корытовдун Фергана облусунун 1902-жылга карата даярдалып, Новый Маргелан шаарында 1903-жылы жарык көргөн ”Ежегодник” № 1-санындагы ”Самозванец Пулат хан” деген макаласы эсептелет [17. Корытов Н.П.:1903–№1.–С.19–40]. Ошондой эле Полот хандын көтөрүлүшү жөнүндө азыраак маалымат сенатор Ф. Гирстин Түркстан чөлкөмүн изилдөөгө арналган китебинде [18. Гирс Ф.: СПб.1883], орус чиновниги В. Наливкиндин [19. Наливкин В.: 1886] жана аскер окумуштуусу, генерал М.А. Терентьевдин ”История завоевания Средней Азии” [20. Терентьев М.А.: СПб, 1906] деген китептеринде учурайт.

Искак-Полот хан жөнүндө жаңы доордогу айрым маалыматтардан кийин совет тарыхнаамасында да бир топ иликтөөлөр бар. 1950-жылдарда айрым изилдөөчүлөр Искакты ”реакциячыл фигура” болгон деп түшүндүрүүгө аракеттенишкендигин айтып кеттик. Ушуга байланыштуу ал жөнүндө иликтөө токтоп калган. Ошондуктан эгемендүү доорго чейин Искак-Полот хандын тарыхый таржымалы, ишмердиги толук ачылып, илимде көрсөтүлбөй келди.

Абал 80-жылдардын экинчи жарымынан кийин гана өзгөрдү. Акыйкаттыктын желаргысынын шарданына байланыштуу XX кылымдагы саясий окуялардын түздөн-түз катышуучулары болушкан тарыхый инсандардын таржымалына арналган бир топ илимий-популярдуу жана санжыралык тариздеги басылмалар, макалалар жарык көрө баштады.

Демек, кыргыз тарыхнаамасында инсан таануу маселеси эгемендик доорунда гана жаңы бийиктикке көтөрүлдү десек жаңылышпайбыз. Ошол эле учурда кыргыз тарыхнаамасында тарыхый инсандарды изилдөө белгилүү ийгиликтерге жетишсе да али алардын тарых-таржымалын тастыктоого татыктуу маселелер көп экендигин белгилеп кетүү зарыл.

Адабияттар:

1. Галузо П.Г. Национально-освободительное движение в Средней Азии. “Революция в Средней Азии. –Ташкент, 1929. –107–108-бб.
2. Павлов С., Рабинович М. Кокандское восстание (1875–76 гг.) //БК. –1936. –№ 4. –47–56-беттер.
3. Бернштам А.Н. Историческое прошлое киргизского народа. //Известия КирФАН СССР.–Фрунзе,1942. –24–25-бб.
4. История СССР. –М.,1949.–Т.2.–С.58.
5. История народов Узбекистана. –Ташкент,1947. –Т.2. –С.244.
6. Яковлев Н.Н. Народы Средней Азии в середине XIX в.–М.,1946.
7. Багиров М.Д. Реакционная сущность горцев–мюридов под руководством Шамиля. //Большевик (Коммунист). –М.,1950.–№ 23.
8. Усенбаев К. Оставалось вне поле зрения... почти все положительное прошлое истории Кыргызстана. //Беседа с А. Абдынасыровой. //КБ. –1997. –11-октябрь.
9. Усенбаев К. Оставалось вне поле зрения... почти все положительное прошлое истории Кыргызстана. //Беседа с А. Абдынасыровой. //КБ. –1997. –11-октябрь.
10. Пясковский А.В. О характере национальных движений в Киргизии во второй половине XIX и начале XX вв. //Труды ИЯЛИ КирФАН СССР). –IV чыг. –Фрунзе,1954. –22–28-беттер.
11. Усенбаев К. Тарыхый чындык – тактыкка муктаж. Экинчи макала //КМ. –1989. –23-октябрь.)
12. Усенбаев К. О характере национальных движений в Южной Киргизии в 1873-1876 гг. //Труды ИЯЛИ КирФАН СССР. –Вып.IV. –Фрунзе,1954. –46-бет.
13. Хасанов А.Х. Из истории Киргизии XIX.–Фрунзе,1959. –56–109-бб.
14. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII–XIX вв.). –Ташкент,1990. –83–110-беттер.
15. Джамгерчинов Б.Д. Киргизия в эпоху Ормон хана (Из истории феодально-родовых войн киргизов в XIX в.) //Труды ИЯЛИ КирФАН СССР –1-чыг. –111-130-бб.
16. Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа. –Фрунзе, 1946. –22–25-беттер.
17. Корытов Н.П. Самозванец Пулат-хан. //Ежегодник Ферганской области за 1902 г.–Новый Маргелан,1903. –№ 1.–С.19–40
18. Гирс Ф. Отчет ревизирующего по высочайшему повелению Туркестанский край тайного советника Гирса. – СПб.1883.), (Краткая история Кокандского ханства. –Казань, 1886.
19. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. –Казань, 1886.
20. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т.2.–СПб, 1906

Рецензент: д.и.н., профессор Кененсариев Т.